

חוק אחד, נרטיבים רבים: מסגור הדיונים על חוק הלאום בעיתונות הכתובה והאינטרנטית בעברית ובערבית

מוטי גיגי, יובל גוז'נסקי ואליאב גוטמן

מבוא

"זהו רגע מכונן בתולדות הציונות ותולדות מדינת ישראל. 122 שנה אחרי שהרצל פרסם את חזונו, קבענו בחוק את עקרון היסוד של קיומנו. ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי" (אלון וכהנא, 2018, פסקה 3). כך קבע ראש הממשלה בנימין נתניהו מעל בימת הכנסת, עם אישור החוק המכונה "חוק הלאום". מנגד קבע ח"כ איימן עודה, ראש הרשימה המשותפת: "כמו שבכפר קאסם נאמר שזו פקודה לא חוקית בעליל ודגל שחור מתנוסס מעליה, גם בחוק הרשע הזה, דגל שחור מתנוסס" (כהן, 2018, פסקה 10). בין שתי תפיסות קוטביות אלה, עסק המחקר המוצג כאן בסיקור של כלי התקשורת בישראל את הדיון הציבורי והדיונים בכנסת סביב "חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי" (להלן: חוק הלאום).

במחקר נבחנו הסיקור של חוק הלאום והדיון הציבורי מעל דפי העיתונות הכתובה והאינטרנטית בישראל בשלוש השנים שבטרם חקיקתו. נבדקו 540 כתבות בנושא חוק הלאום שפורסמו בשבעה כלי תקשורת (מודפסים ומקוונים) מרכזיים בעברית (465 כתבות) ובערבית (75 כתבות). קורפוס הכתבות מתחיל במארכ 2015, עם הקמת הממשלה ה-34 של ישראל, ונמשך עד מועד אישור החוק בהצבעה בכנסת, ב-19 ביולי 2018. מטרות המחקר לבחון כיצד סיקרו עיתונים הפונים לקהלים מגוונים חוק שנוי במחלוקת זה, וכיצד מוסגר הדיווח בעיתונים בעברית ובערבית.

הסיקור העיתונאי של הפוליטי

הטיה מרכזית בסיקור תקשורתי היא הטיית הייצוג. המושג "ייצוג" מתבסס על ההנחה שקיימים קשרי גומלין ומשא ומתן תמידי בין המציאות הסמלית לזו החברתית. דרך הייצוג, שהוא דימוי המשעתק כביכול את המציאות האובייקטיבית, מקבל הציבור מידע על העולם. השפעתה של המציאות הסמלית – קרי הייצוג – על המציאות החברתית מובילה לשימור או לשינוי הסדר החברתי הקיים, שמבוסס על יחסי כוח בין קבוצות בחברה (קמה ופירסט, 2015). באמצעות מסגור דימויים והבנייתם, מציגה התקשורת לפני הקוראים לא את המציאות החברתית הניטרלית והאובייקטיבית, אלא את תוצאתו של

מאבק בלתי פוסק על משמעויות, שבתורו מבנה היררכיה של ערכים. כל סיפור תקשורתי מבוסס על מסגור שממייך עבור הנמענים את ה"טוב" וה"רע" וקובע מה בעל חשיבות ומה זניח, ובכך קובע ומקבע גבולות של שיח ציבורי ומייצר נרטיב מסוים (Hall, 1997). בישראל המסגור בא לידי ביטוי בין היתר בהכחדה סמלית, קרי היעדר של ייצוג או ייצוג מזערי (Gerbner & Gross, 1976; קמה ופירסט, 2015), על רקע אתני ומעמדי. התייחסותה של התקשורת לזהות אתנית ומעמדית מתאפיינת בשימוש בסטריאוטיפים ובהכחדה סמלית, כמו שתיארו דהאן ואחרים (2012) במאמרם הסוקר קבוצות שובתים מרקעים שונים בישראל. מחקרם העלה כי עולמות תוכן בעלי משמעויות שונות יצרו מובחנות תקשורתית, שבאה לידי ביטוי בתכניות חוזרות של מיון המידע וארגונו ובהבניה סימבולית המתעדפת קבוצות שובתים ממעמד גבוה על פני שובתים ממעמד נמוך. מגמות גלובליות משפיעות אף הן על הטיות הסיקור התקשורתי. דוגמה לכך היא תופעת "מירוץ הסוסים" שמקורה בארצות הברית, ושאת מאפייניה אפשר לזהות בתקשורת הישראלית. דן כספי (Caspi, 1996) מצביע על תופעה המנכיחה את קיומו של "הכפר הגלובלי" בדמות סיקור חדשותי של קמפיין בחירות הנקרא The New Style, שבמסגרתו נוצרת סטנדרטיזציה על פי אמות מידה שהתפתחו בארצות הברית. במסגרת הסיקור מיוצגים הפוליטיקאים המועמדים על ידי סמלים של מירוץ, ובמקום להתמקד בתוכן או בפועלם בעבר, נסוב השיח התקשורתי על פולחן או רצח אופי של המועמדים הראשיים ומתמקד בתחרות שכל עניינה הוא "מי ינצח".

גדי וולפספלד וגבי וימן (2001), שניתחו את סדר היום התקשורתי בשנים 1996-1999, תיארו כיצד גופי התקשורת מתמצתים שיח פוליטי מורכב ובעל היסטוריה ארוכה לכדי "אירוע" יחיד שבו הדרמה היא מרכז ההתרחשות. במסגרת סיקור כזה ממוסגרת תקופה ארוכה כהופעה חד-פעמית, ומובלטים בה המאפיינים המבדרים על חשבון אלה המשפיעים על חי היום-יום של האזרחים. יחיאל לימור, ברוך לשם ולאח מנדלזיס (2011) דנים בחיים הפוליטיים בעידן המודרני המתנהלים כמעט לחלוטין אל מול מצלמות הטלוויזיה. התקשורת היא חלק מרכזי מהמערכת הפוליטית בישראל, ולא רק במהלך קמפיין בחירות, אלא גם בכל הנוגע לדיונים המתנהלים סביב חקיקה. עם זאת, לצד ההטיות התקשורתיות המכתיבות את סדר היום דרך הבניה ומסגור, ישנם גם גורמים המכוונים את כלי התקשורת לסיקור מאוזן המאפשר לשני הצדדים להישמע כדי לשמור על איזון פוליטי. לעיתים, בסיקור מתמשך לאורך זמן, קיים גם אינטרס להגיע לאיזון מכוון על חשבון עקרונות של חדשותיות (אריאן, וימן וולפספלד, 1999).

עיתונים לקהלים שונים

רמת אמון הציבור, ובמיוחד של אזרחים מקהילות מגוונות, כממסד המשפטי והפוליטי מושפעת מצריכת תכנים תקשורתיים. יצחק רועה (1994) מבחין בין עיתונות "איכותית" לעיתונות "פופולרית". העיתונות הפופולרית, שהיא חלק מהזרם המרכזי, מיועדת לקהל

חדשות פוליטי

"חקקנו בסלע את השפה, ההמנון והדגל": חוק הלאום אושר סופית

החקיקה השנויה במחלוקת עברה במליאה לאחר שאושרה באופן סופי בוועדה מיוחדת ברוב של 8 מול 7 • נתניהו: "רגע מכונן בתולדות הציונות ומדינת ישראל" • הרצוג: "עצוב שעיקרון השוויון נעלם מהחוק הזה"

דעון אלון, אריאל כהנא //
פורסם ב: 23:18 18.07.2018 | עודק ב: 09:59 19.07.2018 | 127

השמעת כתבה

f t w e

חוק הלאום עבר בכנסת הלילה (בין רביעי לחמישי) בקריאה שנייה ושלישית ברוב של 62 בעד ו-55 נגד.
חברי הרישימה המשותפת במחאה נגד נתניהו הלילה במליאה // צילום: אורן בן חקון

כתבה בישראל היום עם אישור חוק הלאום בכנסת.
צילום מסך מתוך אתר "ישראל היום"

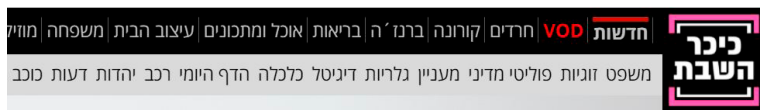
רחב. היא מחזקת תחושות של השתייכות וסולידריות, ומספקת ריגושים וגירויים בעלי אופי בידורי. מנגד ניצבת העיתונות ה"אליטיסטית", שרואה עצמה כעיתונות איכות ונתפסת כמיועדת לאליטות החברתיות (תרבותית, כלכלית או השכלתית). זו מתיימרת לפרסם מידע כבד ראש באופן אובייקטיבי, ולכן מאופיינת בפורמליות ורצינות (רועה, 1994; Sparks, 1988; Akkerman, 2011). הגר להב (2008) בוחנת את העיתונות בפרספקטיבה היסטורית וטוענת שהעיתונות עומדת לפני שלב חדש שבו תשמש כקהילה, או "עיתונות כהתקשרות". שלב זה מאופיין בפרגמנטציה גוברת של העיתונות, בשפע תכנים ייעודיים שסביב כל אחד מהם מתרכזת קהילה, שחבריה חשים שותפים בייצורה ועיצובה (Batsell, 2015; Belair-Gagnon, Nelson & Lewis, 2019).

החברה הערבית והחברה החרדית בישראל מקיימות כלי תקשורת עצמאיים שונים בתכליתם – ובמקרה של הערבים, אף בשפתם – מהתקשורת של הזרם המרכזי הישראלי. על פי איזבלה ריגוני (Rigoni, 2005) אמצעי התקשורת המרכזיים אינם מספקים את הצרכים התקשורתיים של רוב קבוצות המיעוט באופן מלא, ואף מרחיקים בשיטתיות

מיעוטים אתניים ודתיים מהספירה הציבורית. מיצי וולץ (Waltz, 2005) סבור שככל שאוכלוסייה נדחקת יותר לשוליים נוטים חבריה לחוות יותר אי־שביעות רצון ביחס לתקשורת מהזרם המרכזי ומנסים ליצור לעצמם תקשורת אלטרנטיבית. החברה החרדית כמעט אינה צורכת תקשורת המונים שאיננה מוכוונת אליה בלעדית, והתכנים מכתבים שיח נפרד מהשיח הציבורי הכללי על פי ערכי ההלכה היהודית (הלינגר וראשי, 2011). אמצעי התקשורת בשפה הערבית בישראל גם הם מכתבים שיח נפרד ומנוגד להגמוניה הציונית של התקשורת העברית. סאלם ג'ובראן (1999) מתאר מאבק פנימי מתמיד בין רצונו של המיעוט הערבי לייצר זירה תקשורתית עצמאית המאפשרת ביטוי אהדה למאבק הלאומי הפלסטיני, ובין רצונו של שלטון הרוב היהודי להחזיק במנופול על התקשורת הערבית כדי לשלוט במסרים ובשיח שהיא מייצרת. העיתונות בערבית בישראל כיום היא עיתונות מגזרית, שרובה בבעלות פרטית ומקומה בחייהם של הערבים בישראל מרכזי, אף שרובם דוברים עברית, קוראים עברית וכותבים בה. אילן סבן ומוחמד אמארה (2004) מתארים כיצד למעמדה של השפה הערבית משמעות אילן סבן ומוחמד אמארה (2004) מתארים כיצד למעמדה של השפה הערבית משמעות בהקשר של יחס הדוברים למוסדות המדינה, זכויותיהם וחובותיהם האזרחיות ותחושת השייכות לחברה בישראל. החלשת השפה הערבית בישראל לאורך השנים השפיעה ישירות על החלשת מעמדם של דוברי השפה כפרטים וכקבוצה, ועל חוסר אמונם במסד. מחקרים מעטים עסקו בהשוואה בין אופי הסיקור התקשורתי בעברית לאופי הסיקור התקשורתי בערבית בישראל. מאמרים ייחודיים של גבריאל צפרוני (1994) ושל רחל הרט (2009) דנו במקרים כאלה, אך בהקשר של ההיסטוריה הרחוקה ולא של העשורים האחרונים. בהקשר של הסיקור התקשורתי של חוק הלאום, מבקש מחקר זה להשוות את השיח בעיתונות בשפה הערבית לשיח בשפה העברית על סעיפי החוק השונים הנוגעים ישירות למעמד השפה הערבית, כמו גם סעיפים אחרים בחוק שמסמלים את המאבק המתמשך של אזרחי ישראל הערבים לשוויון זכויות.

ישראל: מדינת לאום דמוקרטית?

קבוצת המיעוט בישראל המכונה על פי רוב "ערביי ישראל" ובמעגלים שונים גם "ערביי 48" או "פלסטינים אזרחי ישראל" מונה כעשרים אחוז מאזרחי המדינה כיום. כצאצאים ל־156,000 הפלסטינים שנותרו בגבולות ישראל עם קום המדינה לעומת 700,000 שגורשו וברחו (ג'ובראן, 1999), ערביי ישראל נמצאים מאז ועד היום במה שמכונה "פריפריה כפולה", כלומר חוסר השתייכות הן למדינת הלאום היהודי והן לתנועה הלאומית הפלסטינית – מתוקף היותם אזרחים ישראלים (Al-Haj, 2004). מצב מורכב זה ממצב את ערביי ישראל כמעמד הסובל מאפליה והדרה מאז הקמת ישראל. במגילת העצמאות ישנה הבטחה כי מדינת ישראל, שמוגדרת כ"מדינת הלאום של העם היהודי", תדאג לזכויות המיעוטים שאינם משתייכים ללאום היהודי. הצהרה זו היא בבחינת "אני מאמין" של המדינה, ללא תוקף ממשי מהבחינה המשפטית. לאור תוכנה, המבטיח גם

חדשות VOD חרדים | קורונה ברנז'ה | בריאות | אוכל ומתכונים | עיצוב הבית | משפחה | מוזיקה
משפט זוגיות פוליטי מדיני מעניין גלריות דיגיטל כלכלה הדף היומי רכב יהדות דעות כוכב

בית < חדשות < פוליטי מדיני < בזכות קולות החרדים: 'חוק הלאום' אושר במליאת הכנסת

62 בעד, 55 נגד

בזכות קולות החרדים: 'חוק הלאום' אושר במליאת הכנסת

לאחר שעות ארוכות של דיונים במליאת הכנסת, לפנות בוקר אישרה המליאה באופן סופי את חוק הלאום. החוק עבר בזכות החרדים שהצביעו בעדו. נתניהו: "רגע מכונן בתולדות הציונות" (פוליטי)

ישי כהן | ז' באב תשעח 07:07 19.07.18

כותרת הכתבה כאתר כיכר השבת למוחרת אישור חוק הלאום בכנסת.
צילום מסך מתוך אתר "כיכר השבת"

לכונן חוקה, שקדו במשך שנים משפטנים בניסיון ליישב שלוש סוגיות עיקריות: הפרדת דת ומדינה, מעמדם של מיעוטים שאינם יהודים וכינון דמוקרטיה מלאה. גד ברזילי (Barzilai, 2015) סוקר את הניסיונות המשפטיים ליישב את הסוגיה של אפליית המיעוט הערבי. לדידו, המהפכה החוקתית שכוונן בית המשפט העליון תחת נשיאותו של אהרן ברק הייתה מבוססת על שינויים ברמה החוקתית שבאו לידי ביטוי בחוקי היסוד "כבוד האדם וחירותו" ו"חופש העיסוק" – חוקים המבססים את זכויות הפרט ונשענים על הכוונה לקיים דמוקרטיה ושוויון זכויות. עם זאת, מוחמד בטאל (Batal, 2018) טוען שחקיקת חוקי היסוד אפשרה למערכת המשפט בישראל לבסס את האופי האתני-דתי של הזהות האזרחית במדינה. ברוך קימרלינג (Kimmerling, 1999) טוען כי ישראל אינה דמוקרטית מעצם הגדרתה כיהודית. בתגובה לאותו אוקסימורון של היותה של מדינת ישראל יהודית ודמוקרטית, עולות לדיון הציבורי יוזמות שנועות בין הפיכתה של ישראל למדינת כלל אזרחיה להפיכתה למדינה דו-לאומית.

כרוניקה של הצעת חוק הלאום

יוזמי חוק הלאום טענו שהם מבקשים לעגן את זהותה היהודית של המדינה, על מאפייניה וסמליה. הצעת חוק הלאום הראשונה הוגשה עוד בכנסת ה-18 (3.8.2011) ונגנזה עקב לחץ ציבורי ופוליטי. ב-2013 התקיימו הבחירות לכנסת ה-19, והחוק לא קודם עד הבחירות לכנסת ה-20, שהתקיימו ב-17 במאוס 2015. בנובמבר 2015 הקים ראש הממשלה בנימין נתניהו צוות פנים-קואליציוני שיגבש נוסח מוסכם לחוק הלאום, מתוך כוונה להגיע להסכמות בקואליציה. במאי 2017 אושר חוק הלאום בוועדת השרים לענייני חקיקה

והחוק עבר בקריאה טרומית בכנסת. הדיונים בכנסת נערכו בוועדה מיוחדת שהוקמה לצורך הדיון בחוק – ה'לחם בין ועדת הכנסת לוועדת החוקה, חוק ומשפט (להלן הוועדה המשותפת). הוועדה קיימה עשרים דיונים על החוק.

חוק הלאום עורר מחלוקות רבות משום שהוא מעניק ערך חוקתי לזהות היהודית, אך אינו כולל – בניגוד למגילת העצמאות ולחוקות של מדינות לאום אחרות בעולם – מחויבות לערכים דמוקרטיים מרכזיים, כמו שוויון וזכויות מייעוטים (Yakobson, 2020). מעבר לעניין העקרוני, התגלעו מחלוקות בגיבוש נוסח החוק בארבע סוגיות מרכזיות: (1) חשש שהמשפט העברי יהיה בעל משמעות משפטית מחייבת ושופטים יהיו מחויבים להתבסס עליו בקבלת החלטות. לאור החשש הושמט סעיף המשפט העברי מהנוסח הסופי של החוק. (2) מעמד השפה הערבית: חוק הלאום העניק מעמד של שפה רשמית לעברית בלבד והוריד את מעמדה של הערבית משפה רשמית לשפה בעלת "מעמד מיוחד".¹ (3) סוגיית יהדות התפוצות: הסעיף בנושא זה ביקש לעגן את הקשר של מדינת ישראל עם יהודי העולם, ובפרט עם יהודי צפון אמריקה. התנגדויות רבות עלו משני כיוונים: האחד, חשש של גורמי ימין מהתנגדות יהודי צפון אמריקה לשאלת השטחים; והאחר, חשש המפלגות החרדיות מהענקת זכויות דתיות לזרמים הלא-אורתודוקסיים בישראל. הנוסח הסופי של החוק כלל אמירה כללית ומעורפלת על "שימור זיקה" ליהודי העולם. (4) סוגיית ההתיישבות הקהילתית הנפרדת, שעלתה מסעיף זכותו של כל אדם לשימור מורשתו. הקושי נבע מכך שהסעיף הציע – בניגוד לאיזונים העדינים בחוקים קיימים – להתיר הדרה גורפת של ציבורים שלמים על רקע דת, מין, גזע, מוצא ולאום. סעיף שימור המורשת נמחק מהצעת החוק, ובמקומו הוכנס לנוסח הסופי סעיף בנושא התיישבות יהודית, ולפיו "המדינה רואה בפיתוח התיישבות יהודית ערך לאומי, ותפעל על מנת לעודד ולקדם הקמה וביסוס שלה".

לנוכח עומק המחלוקת סביב חוק הלאום, עלתה השאלה כיצד עיתונים הפונים לקבוצות חברתיות שונות הציגו ומסגרו את הסוגיות הללו בסיקור תהליך החקיקה. האם היו פערים בסיקור העיתונאי של העיתונים השונים (פופולריים, אליטיסטיים ומגזריים), ובינם ובין הדיונים בוועדת הכנסת?

שיטת המחקר

במחקר נבחן אופי הסיקור העיתונאי של הדיון הציבורי והפוליטי על חוק הלאום בשלוש שנות הפעילות שקדמו לחקיקתו. הניתוחים מתבססים על כלל פריטי החדשות הכתובים שאזכרו את חוק הלאום (כתבות, ידיעות, מאמרים וטורי דעה) ושהתפרסמו מהבחירות לכנסת העשרים במארכ 2015 ועד מועד חקיקת החוק, 19 ביולי 2018. הכתבות המודפסות וחלק מהמקוונות חולצו בעזרת חברת "יפעת", והיתר אותרו בעזרת מנועי החיפוש של אתרי העיתונים במהלך חודש אוקטובר 2018. נסקרו 465 כתבות בעברית ו-75 כתבות בערבית, סך הכול 540.

במחקר נבחנו שבעה עיתונים מרכזיים (מודפסים ומקוונים): ישראל היום, עיתון חינוכי נפוץ הפונה לשכבות רחבות; הארץ, עיתון בעל אידיאולוגיה מדינית וכלכלית ליברלית הנהנה מהשפעה רבה בקרב האליטות הישראליות (דהאן ואחרים, 2012);² מקור ראשון, שבועון הפונה לקהל קוראים דתי-לאומי ונחשב אליטיסטי; *ynet*, אתר החדשות הנקרא ביותר בעברית בבעלות ידיעות תקשורת;³ כיכר השבת, אתר החדשות החרדי הפופולרי ביותר (מן ולב-און, 2017); פאנט-פנורמה, אתר חדשות חינוכי בערבית, הפופולרי ביותר בקרב האזרחים הערבים בישראל (דסקל ושוורץ אלטשולר, 2015); וא-סנארה, שבועון חדשות פופולרי בערבית (אבו-קשק, 2016). היות שמטרת המחקר הייתה לבחון ולהשוות בין עיתונים שונים (יומונים, שבועונים, אתרי אינטרנט) הפונים לקהלים שונים, אי אפשר היה להשוות רק בין עיתונים עם תפוצה דומה. עם זאת, בניתוח הכמותי נעשתה השוואה על בסיס אחוזים ולא במספרים אבסולוטיים (כל עיתון נמדד כ-100%).

לצורך הניתוח הכמותי הוכן ספר קידוד מפורט הכולל קריטריונים רבים: נתונים בסיסיים (השפה, העיתון, סוג הכתבה); מאפייני מרואיינים (מספר מרואיינים, רקע אתני, זהות ציבורית, זהות פוליטית של נבחר ציבור, עמדה ביחס לחוק, טיעוני המרואיינים ביחס אליו); וקריטריונים של הכתבות (מסגור, הקשר הדיון). ניתוחי התוכן הכמותיים בוצעו בידי חמישה מקודדים מיומנים: שלושה כותבי המאמר ושתי סטודנטיות לתארים מתקדמים, שצוידו בהנחיות קידוד מדויקות וקיבלו הכשרה מתאימה. לאחר דיון משותף שבו הובהרו נקודות אי ההתאמה בקידוד, אושר המשך ניתוח התוכן ואף נערכה בדיקת מהימנות בקרב המקודדים (אלפא של קורנבך 0.868).⁴

הניתוח האיכותני של הטקסטים בחן את הדיווחים, הכתבות וטורי הדעה לפי קריטריונים שעלו מהחומרים,⁵ בהתאם למתודת "תיאוריה מעוגנת בשדה" (איילון וצבר-בן יהושע, 2010; גבתון, 2001). במקביל נבחנו הפרוטוקולים המלאים של דיוני הוועדה המשותפת ומליאת הכנסת על חוק הלאום, שנדלו ממאגר החקיקה הלאומי. ניתוח התוכן של הכתבות בחן כיצד העיתונות הציגה ומסגרה את הוויכוח הציבורי על חוק הלאום ואת התבניות שבהן השתמשה בדיווחיה. הניתוח כלל בחינה של הטקסט העיתונאי עצמו, של השאלות שנידונו והעמדות שהוצגו ושל המסגור העיתונאי, בשימת לב מיוחדת להבדלים בין עיתונים המיועדים לקהלים שונים.

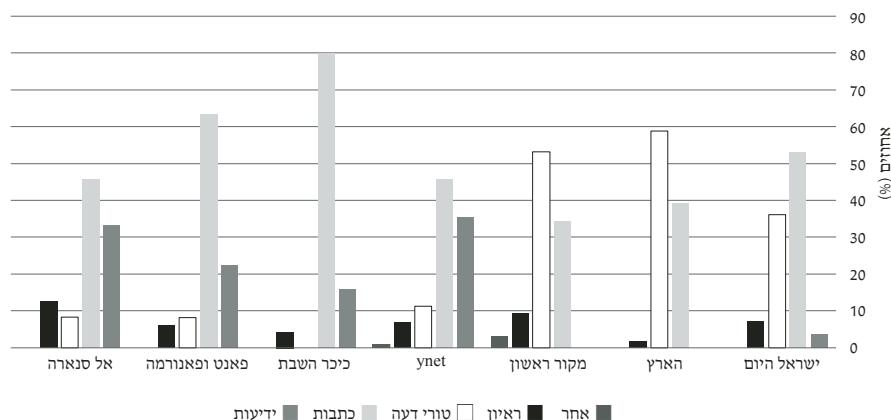
ממצאים: ניתוח כמותי התפלגות הכתבות, סוגן והיקפן

לוח 1. התפלגות הכתבות הכתובות על חוק הלאום לפי עיתון

העיתון	מספר הכתבות	שיעור מסך כל הכתבות
הארץ	209	38.7%
ynet	116	21.4%
ישראל היום	83	15.3%
פאנט ופנורמה	51	9.4%
מקור ראשון	32	5.9%
כיכר השבת	25	4.6%
א-סנארה	24	4.4%
סה"כ	540	100%

מלוח 1 עולה כי הסיקור הנרחב ביותר מבין העיתונים היומיים היה בעיתון הארץ: כ-39 אחוז מכל הכתבות על חוק הלאום בשלוש השנים האחרונות (209 כתבות). עוד בולט כי הפער בהיקף הסיקור בין הארץ ובין ynet ניכר: כשמונים אחוז יותר כתבות (93 כתבות) להארץ. היקף הסיקור בהארץ היה גדול פי 2.5 מזה שבישראל היום. היקף הסיקור מעיד על החשיבות שכל עיתון רואה במושא הסיקור. מהנתונים עולה שמבין שלושת העיתונים היומיים בעברית, בעלי התפוצה הגדולה ביותר בישראל, הארץ – הקטן מבין השלושה – ראה חשיבות רבה בסיקור חוק הלאום ובפיתוח דיון ציבורי סביבו. בולטות סיקורם של נושאי זכויות אדם וזכויות המיעוט הערבי בישראל בפרט היא קו שמאפיינ באופן מסורתי את עיתון הארץ.

תרשים 1. התפלגות סוגי הכתבות לפי עיתון (באחוזים)

בטרשים 1 אפשר לראות שבכל העיתונים המודפסים או האינטרנטיים הסיקור הרב ביותר בנושא חוק הלאום היה בכתבות או בדיעות קצרות (עד 200 מילה), למעט הארץ ומקור ראשון שנתנו מקום נכבד למאמרים ולטורי דעה. 58 אחוז מהכתבות בהארץ היו מאמרי דעה (123 טורי דעה). במקור ראשון היו 53 אחוז מהכתבות מאמרי דעה (17 טורי דעה). שני העיתונים הללו מגדירים עצמם עיתונים אליטיסטיים בעלי קו פוליטי מובהק (להב, 2008). מקור ראשון הבליט טורי דעה שתומכים בכל החוק (65%), והארץ – טורים המתנגדים לכל החוק (88.5%). בישראל היום היו 36 אחוז מהכתבות מאמרי דעה (30 טורי דעה). באתרי החדשות בשפה הערבית, פאנט ופנורמה וא-סנארה, היו פחות מעשרה אחוזים מהפרסומים מאמרי דעה, ובאתר כיכר השבת לא התפרסמו כלל מאמרי דעה.

זהות אישית של המרואיינים: תת-ייצוג אתני, מגדרי, גילי ופרופסיונלי

מניתוח הרקע האתני של המרואיינים בכל עיתון עולה שבעיתונים בשפה העברית היה שיעור המרואיינים היהודים גבוה משמעותית משיעור המרואיינים הערבים. רק 7.5 אחוזים מהמרואיינים בישראל היום היו אזרחים ערבים (שישה מרואיינים); במקור ראשון – פחות משישה אחוזים (ארבעה מרואיינים ערבים); ב-ynet – פחות מ-12 אחוז (23 מרואיינים ערבים); ובהארץ הופיעו פחות מעשרה אחוזים אזרחים ערבים (עשרים מרואיינים). תמונה הפוכה, אם כי בפער קטן יותר, מצטיירת מסיקור העיתונים בשפה הערבית, שבהם שיעור המרואיינים הערבים היה גבוה משיעור המרואיינים היהודים. הסיקור בפאנט ופנורמה בערבית כלל ייצוג של 22 אחוז מרואיינים יהודים, ובא-סנארה – 36 אחוז (11 ו-8 מרואיינים יהודים בהתאמה). בהקשר של מחקר זה יש משמעות מיוחדת לתת הייצוג המסורתי של מרואיינים ערבים בעיתונות העברית, מאחר שלחוק הלאום יש השפעה ישירה על החברה הערבית בישראל.

בהיבט המגדרי, בכל העיתונים, הן בשפה העברית הן בשפה הערבית, היה היחס בין מספר המרואיינים הגברים לנשים לרעת האחרונות. בתקשורת בעברית נמצאו בממוצע פי ארבעה יותר מרואיינים גברים, ומקור ראשון בלט לרעה (פי שבעה יותר גברים מנשים). בתקשורת בערבית היה היחס הממוצע פי עשרה יותר מרואיינים גברים; בא-סנארה נמצאה רק מרואיינת אחת לעומת 26 מרואיינים. הממצאים הללו תואמים מחקרים קיימים על הסיקור העיתונאי בישראל, שבו שיעור הייצוג של נשים בחדשות הוא 24 אחוז (World Association for Christian Communication, 2015).

שאלת גיל המרואיינים נחשבת משנית בהגדרה העצמית של אזרחים בהשוואה למגדר, לאום ואתניות, אך עורנה בעלת חשיבות. ילדים ובני נוער לא זכו כלל לייצוג בדיון התקשורתי על חוק הלאום. הסיקור אף התעלם כמעט לחלוטין מגילאי 18-35 (שלושה מרואיינים בלבד בכל 540 הכתבות). אפשר לייחס את המקום המרכזי שניתן לקבוצת הגיל שבין 36 ל-65 לגיל הממוצע של הפוליטיקאים, אנשי הציבור, העיתונאים ועובדי

המדינה בדרגות בכירות. עם זאת, ההתעלמות הכמעט מוחלטת מקולם של צעירים וצעירות היא תתייצוג ביחס לעמדות הציבור כולו כלפי חוק הלאום. מהבחינה המקצועית השיעור הגבוה ביותר בקרב המרווינים היה של נבחר ציבור: 45 אחוז במקור ראשון, 77 אחוז ב-*ynet* ו-89 אחוז בכיכר השבת. לעומתם מומחים מעולם המשפט והאקדמיה, מהעיתונות ומארגוני המגזר השלישי ואזרחים מן השורה, זכו לייצוג מועט יחסית בכלל העיתונים. אפשר לומר שסביב חוק הלאום העניקו כלי התקשורת המרכזיים גישה רכה יותר להבעת עמדה לשחקנים בכירים, רשמיים ומוסדיים בזירה הפוליטית, ופחותה למומחים ואנשי מקצוע (Reich, 2009).

עמדות וטיעונים ביחס לחוק

בחינת הזהות הפוליטית של נבחר ציבור, שהיו כאמור רוב המרווינים בכל העיתונים, העלתה כי בעיתונים בעברית בולטת הטיה כלפי אישי ציבור ופוליטיקאים מהימין.⁶ השיעור הגדול ביותר של מרווינים מהימין נמצא במקור ראשון (78%), ואחריו בכיכר השבת (63%), ישראל היום (60%), הארץ (50%) ו-*ynet* (46%). את הפערים בסיקור לטובת אנשי ציבור מהימין אפשר להסביר חלקית בנימוק החדשותיות: המעמד הפוליטי הגבוה יותר של מפלגות השלטון מהימין הופך אנשים אלה – ראש הממשלה, שרים וראשי ועדות מרכזיות בכנסת – לבעלי ערך חדשותי רב יותר (Reich, 2009). בהתאמה הפוכה, בעיתונים בערבית בלטה הטיה לטובת אישי ציבור ופוליטיקאים מהשמאל (בעיקר אישי ציבור מהחברה הערבית): 65 אחוז בפאנט ופנורמה ושבעים אחוז באסנארה. מהנתונים עולה כי קיימת התאמה בין קהל היעד של העיתון ובין בחירת המרווינים שלו ביחס לחוק הלאום.

עם זאת פוליטיקאים, אנשי ארגוני החברה האזרחית, עובדי מדינה, עיתונאים ואזרחים עשויים להביע דעות מגוונות. לפיכך בחנו את העמדה שמציג המרוויין בכתבה: תמיכה מלאה בחוק, תמיכה חלקית או התנגדות מלאה.⁷ מן הנתונים עלה כי כל העיתונים הציגו בעיקר עמדות שנמצאות בקצוות: תמיכה מלאה בחוק והתנגדות מלאה לחוק (36%–81%). עמדה אמביוולנטית ביחס לחוק הוצגה בשיעור נמוך יותר במידה משמעותית בכל העיתונים (בין 0% ל-19%). נתונים אלה תואמים את השערת הדרמה החדשותית, שלפיה הצגת עמדה נחרצת וחד-משמעית היא דרמטית יותר ולכן נתפסת כחדשותית יותר לעומת הבעת עמדה אמביוולנטית (שפר ווימן, 2004).

בחינת כל עיתון בנפרד מגלה שבעיתונים בערבית ניתן ביטוי רב למרווינים שהתנגדו לכל החוק – 81 אחוז בפאנט ופנורמה ו-73 אחוז באסנארה. בתקשורת העברית הייתה תמונה מורכבת יותר: ייצוג רב יותר ניתן לתומכים באופן מלא בחוק בעיתונים ישראל היום (50%) ומקור ראשון (40%). לעומת זאת, מתנגדי החוק זכו לייצוג רב יותר באתר כיכר השבת (48%) ובעיתון הארץ (48%). התוצאות בכיכר השבת ייחודיות ונובעות במידה מסוימת מסעיף הקשר עם יהדות התפוצות, שהמפלגות החרדיות התנגדו לו

נחרצות. בעיתון **מקור ראשון**, המזוהה עם קהל הציונות הדתית, נמצא שיעור המרואיינים האמביוולנטיים הגבוה ביותר (19% מהכתבות). חלק מהמרואיינים אומנם הביעו תמיכה בחוק מבחינה אידיאולוגית, אבל היו פחות נלהבים מהיבטיו המעשיים.⁸ *ynet* היה כלי התקשורת היחיד שהיה מאוזן בשיבוץ מרואיינים שתמכו בחוק או התנגדו לו באופן מלא (כ-37% לכל עמדה). ייתכן שזהו מאפיין של איזון מכוון: הקפדה של כלי תקשורת על מציאת איזון פוליטי יחסי בין שתי עמדות מנוגדות בסיקור בטווח הארוך (אריאן, וימן וולפספלד, 1999).

ניתוח הטעונונים שהועלו ביחס לחוק הלאום, לעיתים באותה כתבה, העלה מגוון סוגיות: זהות יהודית לאומית, דת, זכויות אזרח, סמליות, פרקטיות, בג"ץ, התיישבות יהודית, גזענות ואפרטהייד, דמוקרטיה ושוויון לפני החוק. בעיתונים בעברית בלטה מאוד סוגיית הזהות היהודית (16%-19%), ונושאי הגזענות והאפרטהייד כמעט נעדרו מן השיח. לעומת זאת, בעיתונים בערבית היה שימוש רב יותר כמושגים גזענות ואפרטהייד ודיון בסוגיית ההתיישבות היהודית. **מקור ראשון** היה העיתון שהבליט באופן הרב ביותר טעונונים בסוגיית בג"ץ (13.7%). ככל העיתונים שנסקרו מוסגר הדיון בחוק באופן דומה בטיעונים שדנו בפרקטיות, בסמליות ובדמוקרטיה ושוויון לפני החוק.

סיכום הממצאים הכמותיים מגלה כי בעוד העיתונות המרכזית בישראל בעברית ובערבית התמקדה בסיקור אישי ציבור שהם גברים מעל גיל 36, נבדלו העיתונים זה מזה באופן הסיקור. העיתונים בעברית התמקדו במרואיינים יהודים ובסוגיית הזהות היהודית, ונחלקו ביחסם של אותם מרואיינים לחוק עצמו. העיתונים בערבית סיקרו בעיקר אישי ציבור ערבים, שהתנגדו לחוק וראו בו חוק גזעני שמדיר את החברה הערבית בסוגיית השפה וההתיישבות. רוב העיתונים בחרו צד בוויכוח והבליטו קולות של תמיכה מלאה בחוק או התנגדות מלאה לו, והצניעו עמדות אמביוולנטיות.

ניתוח איכותני

בניתוח האיכותני שיוצג להלן נבחן האופן שבו כל עיתון בחר לייצג ולמסגר את הדיון סביב חוק הלאום, כדי לזהות את התבניות שבהן השתמש כדי לספר את "הסיפור". הקריאה האיכותנית של הכתבות וטורי הדעה נעשתה בהשוואה בין העיתונים עצמם ובינם לפרוטוקולים של דיוני הוועדה המשותפת בכנסת. הניתוח העלה שלוש תמות מרכזיות: הבלטת נושאים תואמי צרכנים, הבלטת דרמה לצורכי משיכת קהל, והתעלמות מנושאים מרכזיים בחוק.

הבלטת נושאים תואמי צרכנים

הוויכוח על חוק הלאום נוגע במספר רחב של נושאים, אולם בסיקור החוק בעיתונים הדיווח היה חלקי ומנקודות מבט צרות. כל עיתון בחר להבליט היבטים מסוימים שנגעו לחוק ושחקנים פוליטיים נפרדים, ולהמעט בהיבטים אחרים. למשל, בכיכר השבת

הובלט החשש מפני מתן מעמד חוקי לזרם הרפורמי ביהדות בהקשר של סעיף הקשר עם יהדות התפוצות. המסגור הבלטי את החשש ששופטי בג"ץ יפגעו בזהות הדתית: "החשש של חברי הכנסת החרדים היה ששופטי בג"ץ ישתמשו בחוק בסוגיות מהותיות כמו הכותל המערבי, גיור ונושאים נוספים. ח"כ ישראל אייכלר הגדיר את החוק [...] כ'מתנה לרפורמים'" (כיכר השבת, 2018, פסקה 6). העיתון המגזרי בחר להבליט את נציגיו ואת הנושאים הרלוונטיים לחברה החרדית. לאחר אישור חוק הלאום בקריאה שלישית, הציג העיתון את נציגי המפלגות החרדיות כלשון המאזניים, וכמי שווידאו שהאינטרסים של מצביעיהם יישמרו: "החוק אושר בזכות קולות המפלגות החרדיות שהצביעו בעדו. ההצבעה [...] הגיעה לאחר דיונים בין ראשי המפלגות ליו"ר הקואליציה דוד אמסלם שהתחייב שהחוק לא יפגע בנושא שמירת השבת והרפורמים" (כהן, 2018, פסקה 1).

מנגד, הארץ הדגיש את החשש מפגיעה בזהות הליברלית של המדינה. החוק מוסגר כמפלה את המיעוט הערבי באמצעות הנמכת מעמדה הרשמי של השפה הערבית, והובלט סעיף בחוק שמדבר על העלאת מעמד המשפט העברי, שפורש כסעיף העלול לפגוע באוכלוסייה הלהט"בית ובנשים. הארץ היה היחיד שדיווח על פנייה של ארגוני נשים במחאה נגד החוק בטענה שיחזק את הדין הדתי ויפגע בנשים, מה שעלול "להסיג את ישראל עשרות שנים לאחור" (ליס, אוקטובר 2017, כותרת משנית). חשש נוסף שעלה בעיתון הוא פגיעה של החוק בזהות הדמוקרטית. למשל בטור דעה של פרופ' זאב שטרנהל: "מנהיגי הימין כלל אינם מתעניינים בשאלה איך ניתן לשפר את עבודת המוסדות הדמוקרטיים, ומתמקדים בשאלה איך ניתן להחלישם ולפגוע בתפקודם, ואם אפשר לרוקנם מתוכן. הדמוקרטיה של זכויות האדם נתפשת בעיניהם כסכנה חמורה למדינה, כי היא אינה רואה במדינה ערך בפני עצמו ואף לא מכשיר בידי הלאום" (שטרנהל, 2017, פסקה 2).

בטור זה, שהיה אחד מכמה טורי דעה דומים, מובלט שכפסע בין ישראל לקץ הדמוקרטיה. אותה תחושה עלתה ממאמרי המערכת של העיתון; כמו במאמר שכותרתו "את חוק הלאום לא צריך לתקן, אלא לגנוז", שטען כי "החשש מפני 'עודף דמוקרטיה' עובר כחוט השני בנוסח החדש של החוק" (מאמר מערכת, 2018, פסקה 3). במאמר נטען כי במדינה דמוקרטית אי אפשר לקבוע סעיפים שמבטיחים את אופייה הלאומי בלי להעניק שוויון מוחלט למיעוטים שבה. הקונפליקט הובלט גם בציטוטי חברי כנסת ושרים. למשל, בסיקור הישיבה הראשונה של הוועדה המשותפת, בהשתתפות שרת המשפטים איילת שקד, בחרו בהארץ להרחיב ציטוט של דבריה בסוגיית היחס בין מדינה יהודית לדמוקרטיה: "הערכים הדמוקרטיים של המדינה מעוגנים כבר בחוק יסוד. אני חושבת שיש לנו הזדמנות גדולה לעגן גם את הערכים הלאומיים והיהודיים. עצם היותה של המדינה דמוקרטית לא סותר את היותה יהודית. יש קונצנזוס – בבית הזה צריכים להיות ערכים מקבילים והם יכולים להיות" (ליס, יולי 2017, פסקה 6).

מעניין להשוות סיקור זה לסיקור אותה ישיבה בישראל היום, שהבליט בציטוט דברי השרה שקד דווקא את חשיבות ההיבט הסמלי של החוק: "בחקיקה שלנו חסר הפרק שמגדיר את ערכי המדינה, ההמנון, השפה והדגל. ב-120 מדינות ההמנון מוגדר בחוקה. ב-136 מדינות הדגל מעוגן בחוקה. ב-170 מדינות השפה מעוגנת בחוקה [...] הערכים הדמוקרטיים מעוגנים. יש לנו הזדמנות גדולה לעגן את הערכים היהודים והלאומיים לנצח" (אלון וצזנה, 2017, פסקה 5).

ציטוטים רבים של שרים מהימין בישראל היום הבליטו היבטים שמגדירים את החוק כבעל משמעות מכוננת וסמלית. בכתבה שדיווחה על העברתו בקריאה שלישית צוטט יוזם החוק, ח"כ אבי דיכטר: "אני קורא לכל חברי הכנסת להצביע בעד החוק. בידי הח"כים לעשות היסטוריה, או להישאר מחוצה לה" (אלון וכהנא, 2018, פסקה 10). מסגור הדיון שילב מסרים על חשיבות החוק וסמלי המדינה, והחוק הוצג כמגן על הזהות היהודית של המדינה. את אותה כתבה פתח ציטוט של ראש הממשלה בנימין נתניהו: "יש מי שמבקש לערער על זכויות קיומנו. היום חקקנו בסלע החוק, זו היא המדינה שלנו, זו היא השפה שלנו, זה ההמנון שלנו וזה הדגל שלנו, תחי מדינת ישראל" (אלון וכהנא, 2018, פסקה 3).⁹

מסרים בסוגיית הזהות הלאומית היהודית היו מרכזיים בישראל היום, אולם הם לא מוסגרו רק סביב גאווה לאומית, אלא כהתגוננות מפני "האויב" וניסיונותיו לפגוע בזהות זו. אותם אויבים וזהו כמי שתומכים במדינת כל אזרחיה בכלל, וחברי הכנסת מהרשימה המשותפת בפרט. לדוגמה, בטור הדעה של ד"ר ראובן ברקו נכתב: "הצורך למנוע את ניצול הדמוקרטיה לחתרנות ולהסתה, שמקורן הן מהאסלאמיסטים והן מהאגף הפוליטי של הנהגת ערביי ישראל – הוא אחת הסיבות העיקריות לחוק הלאום, שתכליתו לשמור על זהות המדינה ולהגן עליה מפני שונאיה" (ברקו, 2017, פסקה 3). המסגור מבליט שיח רגשי ביחס לחוסר השוויון כלפי הציבור היהודי דווקא. במאמר דעה אחר טען עקיבא ביגמן שהתיישבות קהילתית נפרדת קיימת למעשה רק ביישובים הערביים (ביגמן, 2018). השימוש בשיח רגשי על חוסר שוויון הפוגע ביהודים מסגר את התמיכה בחוק עם פחד וחשש מפני פגיעה בזהות היהודית-לאומית בישראל, שהחוק נועד לשכך באמצעות הבלטת סמלי המדינה היהודיים.

ניתוח סיקור החוק במקור ראשון, המזוהה עם הציונות הדתית, מגלה שגם בו מוסגר הדיון כחשש מפגיעה בזהות היהודית-לאומית של המדינה, אבל האיום הוגדר כנובע ממערכת המשפט, ובמיוחד משופטי בג"ץ. למשל, בטור של עורך העיתון, חגי סגל, לאחר שהחוק עבר בקריאה שלישית, הוא הפנה אצבע מאשימה ברורה: "בית המשפט העליון כפה ערכים זרים על ערכי היסוד של המדינה ופרץ בעקביות פרצות באופייה היהודי. שלושה ראשי ממשלות לפחות הסכימו לחלוקת ירושלים. גורמים אחרים ניסו לשלוח יד אפילו בהמנון 'התקווה'. לאגף הלאומי בכנסת לא נותרה ברירה אלא להתעשת יום אחד ולסתום את הפרצות" (סגל, 2018, עמ' 1).

וכך, הניתוח הכמותי אומנם העלה שבמקור ראשון הוצג שיעור המרואיינים האמביוולנטיים הגבוה ביותר ביחס לחוק (19%), אולם הניתוח האיכותני מאפשר לזהות שיחס אמביוולנטי כלפי החוק, כלומר תמיכה עקרונית בו, לצד אכזבה מסעיפים מסוימים וביקורת עליהם, נובעים מביקורת של אנשי ימין שהחוק אינו מעניק מענה מספק לדרישותיהם ולציפיותיהם.

בניתוח הכמותי, *ynet* היה כלי התקשורת היחיד שנתן ביטוי שווה למרואיינים שתמכו בחוק או התנגדו לו באופן מלא. הניתוח האיכותני העלה שהאיזון בא לידי ביטוי גם בהבאת קולות התומכים בזהות היהודית-לאומית, לצד דרישה לאיזון עם ערכי הדמוקרטיה והשוויון האזרחי. למשל, במאמר דעה של ד"ר עמיר פוקס מהמכון הישראלי לדמוקרטיה נטען שעל עיקרי החוק אין מחלוקת:

כותרת החוק, וגם חלק גדול מתוכנו, כלל אינם במחלוקת: ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי, וכך ראוי שתישאר [...] ועדיין, חוק הלאום הוא חוק מסוכן ובעייתי, שיפגע קשות באופי הדמוקרטי של המדינה [...] מהנוסחים המקוריים נמחק במפגיע האזכור שלפיו ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית, ברוח הכרזת העצמאות, כדי שחס וחלילה לא יפורש ככזה המעניק שוויון זכויות (פוקס, 2018, פסקאות 2 ו-4).

מגילת העצמאות הייתה אלמנט בולט במסגור זה בעיתון, מאחר שסימלה זהות יהודית-לאומית לצד ערכים של שוויון ודאגה למיעוטים. לדוגמה, ביום שבו שלח נשיא המדינה ראובן ריבלין מכתב לוועדה והתנגד לסעיף המאפשר הקמת יישובים נפרדים, בחרו ב-*ynet* לפרסם את הנוסח המלא של המכתב וכתבה שכותרתה "ריבלין נגד חוק הלאום: 'הקמת יישובים לכני דת אחת – פגיעה בעם היהודי'" (אזולאי, 10 ביולי 2018). כתבה נוספת מאותו יום הבלטה שציפי לבני הוצאה מאותו דיון לאחר שקראה ממגילת העצמאות (שומפלי ולוקש, 2018). מניתוח השיח ב-*ynet* עולה שהעיתון בחר למסגר את הצגת הדיונים בחוק כהסכמה עקרונית עימו, לצד אכזבה או מחסור בסעיפים אחרים, בהתאם לשיח הפנים היהודי-ציוני ההגמוני.

בעיתונים בערבית בלטו שתי תמות מרכזיות במסגור הסיפור העיתונאי שהיה בעיקרו התנגדות לחוק: העלבון הסמלי שהחוק עלול לגרום לאזרחים הערבים, והנזק הממשי לחיי היום-יום שלהם. בנושא הפגיעה במעמד השפה הערבית בחרו באתר א-סנארה, למשל, לצטט מדבריו ח"כ רב חנין: "בשאלת השפה, זה מסר מממשלת נתניהו, וזה מסר ברור לאזרחים הערבים שהמדינה לא מכירה אותך ואת התרבות שלך, וזה מנוגד לחוק. החלטת האו"ם משנת 1947, מחייבת את שתי המדינות להגן על זכויות המיעוטים תוך שמירה על זכויות לשוניות" (א-סנארה, 2018).¹⁰ הפגיעה בשפה הערבית הוצגה לא רק כעלבון סמלי, אלא גם כסכנת עריצות של השלטון ביחס למיעוטים.

עוד הובלטה בעיתונות הערבית סוגיית ועדות הקבלה, ששונתה לסעיף התיישבות יהודית. כך צוטט באתר פאנט ופנורמה פרופסור אסעד גאנם: "מה שמתרחש עכשיו הוא ניסיון למסד חוקית את העליונות הגזעית של מדינת ישראל יותר מאשר בעבר.

למשל, אנחנו יודעים שבגליל, במשולש ובנגב הוקמו ישובים רק ליהודים ומונעים מהערבים להתגורר בהם, וכעת זה נאמר ישירות ובגלוי על פי החוק" (ע'דבאן, 2018). לדידם החוק מוסגר כאישור ממשי לכך ש"היה ידוע אבל הוסתר" לפני כן, ולפיכך הוא חלק ממיסוד גזענות, שלעיתים קרובות הושוותה לשלטון האפרטהייד בדרום אפריקה. אפשר אם כן לראות שהעיתונים השונים בחרו למסגר את חוק הלאום בהתאם לתפיסות המשווערות של קהל היעד שלהם ובנושאים שסברו שהם רלוונטיים לקהל קוראיהם. כפי שלחוק היבטים רבים, כך היו גם הנושאים שבחר להבליט כל כלי תקשורת: זהות יהודית-לאומית, פגיעה בדמוקרטיה, זהות דתית, הגנה מפני בג"ץ, פגיעה במיעוטים או איום על היחסים בין יהודים לערבים. מההבדלים עולה גם משותף: הבלטת נושאים רלוונטיים לקהל היעד. כל כלי תקשורת בחר להפחיד את קוראיו מפני "העלול לבוא" או "הנמצא כבר כאן", והצביע על אותו "רוע" כמאיים לפגוע בערכים החשובים לקוראים. באמצעות הפחדה והבדלה ניסו כלי התקשורת לשמור על נאמנות קהליהם לעיתון עצמו. נראה שיש כאן שיח המאפיין "עיתונות כהתקשרות" (להב, 2008), כלומר במקום רטוריקה של אובייקטיביות עובדתית, בחר כל עיתון להדגיש ולמסגר נקודות שתאמו את הקו הפוליטי של קוראיו המשוערים. מסגור זה הפך כל עיתון לשחקן פוליטי פעיל, וכל קבוצה זכתה לחיזוק הייצוג של העמדה המקורית שלה על חשבון מידע רבגוני של עמדות שונות. כך מלבה העיתונות ומשמרת משטר ספציפי של ידע, וכל עיתון מתבצר בעמדותיו וניזון ומזין מאותה נקודת מבט חברתית-פוליטית. בעוד בעיתונות המפלגתית של העבר היו שיקולים אידיאולוגיים או מפלגתיים, כעת נראה שהשיקולים הם שיווקיים. במילים אחרות, כפי שניבאה להב:

זה יהיה תפקידה הבא של העיתונות – לא לדווח לנו, אלא לרכז אותנו. עיתונאות שתשכיל להפוך למרכז של כינוס לקהילה ספציפית, יהיו אשר יהיו ההגדרות שיאפיינו את הקהילה הזאת, עיתונות שתצליח להאניש את הקהילה, להעניק לה מראה, פנים, קול, זהות. זו לא תהיה עיתונות של כולם, זו לא תהיה עיתונות המתכוננת מבחון. זו תהיה עיתונות שתאפשר זהות-עצמית, תאפשר לומר "זה אני", שתפעל מבפנים (להב, 2008, עמ' 46).

כל עיתון בחר להציג את טיעונו ביחס לחוק בהתאם לתפיסה העצמית של "המוצר" שהוא מייצר: תחושת שייכות קהילתית וניסיון לעורר את מעורבות הקהל (Audience Engagement) (Batsell, 2015; Belair-Gagnon, Nelson & Lewis, 2019). הארץ ריכז את הקוראים הליברליים ומקור ראשון – את אלה הלאומיים; העיתונים בערבית כביטוי לחברה הערבית ו"ynet" כשייך למיינסטרים הציוני. העיתונות כהתקשרות, במונחים של להב (2008), הביאה את העיתונים לזהות את קהילת קהל היעד שלהם, לפנות אליה בהתאם לרוח התכנים שאותם "צרכנים" ביקשו לקרוא, ובהתאם למסגר את הוויכוח על חוק הלאום. מובחנות זו של השיח בעיתונות, הדומה במידה מסוימת לשיח ברשתות

החברתיות,¹¹ הופכת אותו לכמה המרכזת קהילות שונות ומחליפה את התפיסה הרואה בעיתונות מקור של מידע מגוון ופרשנות פלורליסטית.

הבלטת דרמה לצורכי משיכת קהל

העיתונים נמצאים בשוק תחרותי, ולכן ניסו לבדל את עצמם וליצור נאמנות לקהילה מסוימת (Batsell, 2015); אולם העיתונים צריכים להתחרות גם באינ-ספור גירויים וריגושים אחרים שמנסים למשוך את תשומת ליבו של הקהל. בניית הסיקור של חוק הלאום בלט שהעיתונים בחרו להדגיש את הדרמה והקונפליקט. הדיונים בוועדה המשותפת ובכנסת, שנמשכו שעות רבות ושהוצגו בהם טיעונים כבדי משקל, מוסגרו בייצוג התקשורתי כ"אירוע" שבו הדרמה, הצבע, העימות וההופעה נחשבו חדשותיים יותר מתוכנם של הדברים (וולפספלד ווימן, 2001).

היוזמה לחוק והחלטות שרי הממשלה והקואליציה לפעול לקידומו מוסגרו פעמים רבות בעיתונות כמונעות מאינטרסים אישיים ומפלגתיים צרים. הטיה זו, המכונה "מירוץ סוסים", ממסגרת את השיח הפוליטי כתחרות בין מועמדים ומפלגות, ומתמקדת במתקפות אישיות בין הפוליטיקאים במקום בנושאים המרכזיים שבדיון (שפר ווימן, 2004; Caspi, 1996). המתמודדים באותה תחרות בתהליך החקיקה הוצגו כמי שאינם ראויים להנהיג או כבעלי אינטרסים זרים. כך לדוגמה נטען בטור פרשנות בישראל היום שהחוק היה אמצעי של נתניהו להעלאת הפופולריות שלו בקרב מצביעיו: "המטרה העיקרית של נתניהו היא לא לאפשר לבנט לעקוף אותו מימין. לכן צץ פתאום חוק הלאום והפציע משום מקום [...] שליפת חוק הלאום מייצרת סדר יום לאומי, שהכוכבים הראשיים בה הם כולם ליכודניקים [...] ומונעת חדירה של תכנים אחרים ובלתי רצויים מבחינת ראש הממשלה לראש המהדרות" (טוכפלד, 2018, פסקאות 1-10).

הדגשת הדרמה והקונפליקט, הטיה שעלתה מכל העיתונים (הפופולריים, האליטיסטיים, והמגזריים), הבלטה את העיסוק בטפל, באישי ובסנסציוני על חשבון התוכן. למשל, בכתבה ב-ynet על אחת משיבות הוועדה המשותפת שבה נידונו נושאים משפטיים מרכזיים, בחרו להרחיב דווקא על עימות אישי: "במהלך הדיון התגלע ויכוח בין יואל חסון לאבי דיכטר, שהיו חברים לסיעה ב'קדימה' כשהחוק עלה לראשונה בשנת 2011. אתה היית סוס טרויאני שקיים קשר עם נתניהו וחוק הלאום היה המטרה שלך להגיע מקדימה לליכוד", אמר ח"כ חסון [...] דיכטר לא נשאר חייב: [...] הזיקית מקנאת כך על כמות הצבעים שאתה יודע להחליף" (אזולאי וטויוזר, 2018, פסקאות 7-9).

דוגמה נוספת היא הבלטה ומסגור של הוויכוח כהתנהגות צינית של חברי הכנסת שרוצים לעודד פלגנות ושבטיות כדי להפיק רווח פוליטי, בהיותם מונעים מאינטרסים אישיים ולא מתחושת שליחות או אידיאולוגיה. כך למשל בכתבה בכיכר השבת צוטטה ח"כ ציפי לבני מהאופוזיציה: "כששאלתי חברי כנסת מהקואליציה למה הם לא מביאים את אותו חוק שאנחנו יכולים להתאחד סביבו מאה חברי כנסת, הם הסתכלו עלי בחיוך

ציני ואמרו שנתניהו רוצה את החוק בשביל לריב, אחרת איך ידעו שהוא יותר לאומי מכם? מה יצא לנו מזה שתתמכו? זו השיטה" (כהן, 2018, פסקה 9).

לכאורה השיח בעיתונים נועד לחשוף את "פרצופם האמיתי" של חברי הכנסת, אולם למעשה העיתונות לקחה חלק באותו "משחק" והפיקה ממנו רווח. בהבלטת היבטים של קונפליקט באמצעות דרמטיזציה, העיתונים ניסו לא רק למשוך את תשומת ליבם של הקוראים, אלא גם להפוך את עצמם למי שמבטאים את הקול הביקורתי של אותו קהל נאמן. למען הקהל שמר העיתון על ארשת של עיתונות מקצועית שמבצעת את תפקידה בהליך הדמוקרטי, אך גם מבטאת את "האמת" של הקהילה שאליה העיתון פונה. גם מסגור נציגי הציבור כמי שאינם מקיימים דיונים מעמיקים, והבלטת הדרמה והקונפליקט בדיווחים העיתונאיים, נועדו לשמור על נאמנות קהל הצרכנים לעיתון שביטא את עמדותיו והגן עליהן.

נפקדים מהסיקור העיתונאי

מניתוח עומק של הכתבות עלה כי היו גם היבטים של החוק שהדיונים בוועדה המשותפת עסקו בהם בהרחבה, אך העיתונות הקדישה להם תשומת לב מינימלית. הנושא הראשון היה השפעת החוק על האזרחים הדרוזים והבדואים, והשני היה מקומו המהותי של חוק הלאום כחוק יסוד, ולכן חלק מהחוקה העתידית של מדינת ישראל.

אף ששאלת מעמדם של הדרוזים הייתה נוכחת כמעט בכל הישיבות בוועדת הכנסת, היה הדיון התקשורתי בנושא דל. מבין 1,086 המרואיינים בכל הכתבות, רק 16 בני העדה הדרוזית או העדה הבדואית (פחות מ-1.5%). זאת ועוד, מעיון בפרוטוקולים של הוועדה נמצא שכבר מהישיבה הראשונה, ביולי 2017, נערך דיון ער בהשתתפות מומחים וארגונים חברתיים על השפעת החוק על הדרוזים. בישיבה השישית, למשל, טענה ח"כ רויטל סויד מהמחנה הציוני: "ניקח חייל צה"ל, שנמצא בשבי, הוא דרוזי, או בן מיעוטים אחר [...] מה המסר שאנחנו מעבירים? שהמדינה לא תשקוד על השבתו מהשבי בגלל שהוא לא יהודי" (ועדה משותפת, 0172, עמ' 11). ח"כ שרן השכל מהליכוד השיבה: "זה מובן מאליו שלכולנו יש מחויבות כלפי החיילים הללו, בין אם הם יהודים, בין אם הם מוסלמים, נוצרים, או דרוזים" (ועדה משותפת, 2017, עמ' 17). חברי כנסת מכל קצות הקשת הפוליטית הסכימו שיש לשמור על מעמדם של הדרוזים, אך הוויכוח נסב על השאלה אם החוק אכן יפגע בזכויותיהם. באותו יום התפרסמה ידיעה אחת בלבד על חוק הלאום, וגם בה נפקד הדיווח על הדיון על השפעת החוק על הדרוזים. באותה ידיעה בישראל היום צוטט יושב ראש הוועדה, ח"כ אמיר אוחנה: "החוק לא מפלה בין אזרחים [...] המדינה מקפידה ומחויבת לאזרחי ישראל כולם, ולחיילים כולם, אך מקומם לא בחוק הזה" (אלון, 2017, פסקה 2).¹²

נושא נוסף שנדון בוועדה אך זכה להתייחסות מועטה בסיקור העיתונאי היה משמעותו של החוק כחוק יסוד. כתבות מעטות דנו בכך, למשל ב-ynet, שם צוטט עו"ד איל ינון,

היועץ המשפטי של הכנסת: "הצעת חוק היסוד שבנדון היא המעשה החוקתי המשמעותי ביותר שעושה הכנסת מאז חקיקתם של חוקי היסוד בשנת 1992 [...] ההצעה מבקשת להגדיר את אופייה החוקתי של מדינת ישראל, ובמידה רבה לעצב מחדש את נוסחת האיזון החוקתית הקיימת" (אזולאי, 12 ביולי 2017, פסקה 2). למרות חשיבות הנושא, אף אחד מהעיתונים לא מסגר באופן משמעותי את הסיקור בעובדה שמדובר בתהליך של ביסוס חוקה בפועל. התייחסות צרה לנושאים חוקתיים ולמקומו של החוק במארג החוקים של מדינת ישראל אפשר היה לזהות בעיתונים המזוהים עם התומכים בחוק, ישראל היום ומקור ראשון, שבחרו להציג את החוק כתגובה לאומית ל"חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" ולפסיקות בית המשפט העליון.¹³ במילים אחרות, עיתונים אלה מסגרו את חוק הלאום כחוק שנועד להתגבר על בג"ץ, שעל פי תפיסתם פוגע בזהות היהודית של המדינה, ובכך הוסטו ההיבטים החוקתיים בדיון גם הם לעבר ייצוג של קונפליקטים ושבטיות. בהכנה זו אימצו העיתונים בעברית את הנרטיב של יוזמי החוק, שהצניעו את העובדה שמדובר בחוק יסוד בעל השלכות מרחיקות לכת, והבליטו את הממדים הדרמטיים יותר, כמו המשמעויות הסמליות של החוק.

גם בעיתונות בערבית לא הייתה התייחסות משמעותית לנושא החוקה או למסגור הסיפור העיתונאי סביב משמעותם של חוקי יסוד. בכתבות השונות מוסגר החוק כמנוגד למשפט הבינ-לאומי, אך הדיון במהותו לא הורחב. כתבות מעטות התייחסו ליכולת של החוק להשפיע באופן דרמטי על זכויות משפטיות ועל חוקים נוספים, לדוגמה בדברי סעיד אל-ח'רומי בכתבה בפאנט ופנורמה: "החומרה של חוק הלאום הוא בכך שהחוק בבסיסו הוא חוק יסוד והוא יהיה חלק מהחוקה של המדינה. כתוצאה מהחוק יחוקקו בעתיד חוקים גזעניים שתהווה גם פגיעה ברשות השופטת, בזיקה לבית המשפט העליון בהתייחסותו לנושאי זכויות מיעוט בייחוד בהיבטים מפלים בשירותי דיור ובשירותים בכלל" (פאנט ופנורמה, 2018).

בהיעדר שיח עיתונאי על המשמעות של חקיקת חוקה לישראל, ובמסגור השיח על חוק הלאום כחוק בעל משמעות סמלית בעיקרו, חטא הסיקור בעיתונים המרכזיים בעברית ובערבית לתפקידו בהעברת מידע ופרשנות. התוצאה הייתה דיווח עיתונאי חסר, שהבליט סוגיות סנסציוניות התואמות לקהלי היעד על חשבון דיון בסוגיות מעוטות קהל, כמו האזרחים הדרוזים, או בסוגיות מורכבות, כמו משמעות חוקתית.

סיכום

מניתוח כמותי ואיכותני של 540 הכתבות הכתובות בעיתונים המקוונים והמודפסים בעברית ובערבית עלו פערים בסיקור תהליך חקיקת חוק הלאום. בהיותו חוק מורכב, הנוגע בעצבים החשופים של קבוצות בחברה הישראלית ובליבם של קונפליקטים עמוקים בה, בחר כל כלי תקשורת למסגר באופן שונה את סיקור החוק. כל עיתון הבליט סוגיות שאותן ראה כמרכזיות והצניע אחרות, בהתאם לתפיסה של העיתונות כהתקשרות

(להב, 2008). אפשר לנמק בחירות אלה בתפיסה עיתונאית ביחס לסוגיות שנתפסות כמעניינות או חשובות, אך נראה שבפועל נוצר מצב שהעיתונות ביקשה להפוך למרכז ססביבו נוצרות תחושת שייכות, קהילתיות וזהות סובייקטיבית (להב, 2008; Batsell, Kouraiem, 2019; Belair-Gagnon, Nelson & Lewis, 2015). כל העיתונים ניסו לשמר את נאמנות קוראיהם באמצעות הצגת "אחר" כמאיים על דרך החיים של הקוראים ועל זהותם. זאת ועוד, אחד המנועים של עיתונות כהתקשרות בא לידי ביטוי בחשיבה שיווקית ניאו-ליברלית ובראיית קהל הקוראים כצרכנים אשר יזהו את העיתון כקול המבטא את זהותם האישית ותפיסתם האידיאולוגית.

חיזוק לממצאי הניתוח נמצא בהשוואת המסגור העיתונאי לפרוטוקולים של הוועדה המשותפת בכנסת, אשר הבליטה את הפערים באופני הסיקור של חוק הלאום. העיתונים נבדלו זה מזה בכך שכל אחד מהם בחר להבליט את הסוגיות שנחשבו כבוערות לקהל קוראיו המשוער, אולם כולם כאחד בחרו להדגיש את הדרמטי והסנסציוני ולהמעיש בדיון בסוגיות מעוטות קוראים או מורכבות, כמו ההשלכות החוקתיות של החוק. במידה רבה נכרכה מגמה זו בהתעלמות ממרכיבים מהותיים בדיון על משמעות חוק הלאום לאזרחי המדינה ולישראל כמדינה דמוקרטית.

עוד עולה מן המחקר מסקנה שהעיתונות בעידן הנוכחי חוזרת להיות סקטוריאלית, אבל בעלת תפיסה ניאו-ליברלית ולא מפלגתית, בניסיון לשמר את קהל הקוראים כיחידה אורגנית. הרצון לבנות "קהילה" מייצר עיתונות שכבולה לכללים של אותה קהילה עצמה ולתפיסת העולם של אותה קהילה בלבד, תוך כדי יצירת "חורים שחורים" בידע ובתפיסת המציאות של אותה קהילה, ובמיוחד בתפיסת העולם של קהילות אחרות. בחברה שבה הפילוג והשיסוע הולכים וגדלים, וכל קהילה והעיתון הכתוב שלה גדלים ומזינים את עצמם בהיכרות שטחית בלבד עם תפיסות עולם שונות, אפשר להיזכר ב"נאום השבטים" של נשיא המדינה ראובן ריבלין בכנס הרצליה 2015 (ריבלין, 2017). הנשיא מנה ארבעה שבטים בחברה הישראלית: חילוני, דתי-לאומי, ערבי וחרדי – שבטים שמהמחקר הנוכחי אפשר להסיק שיש להם מקורות עיתונאיים נפרדים, הממסגרים את המציאות באופן שונה גם כאשר מושאי הסיקור זהים. כל עיתון המזוהה עם קבוצה מסוימת מזדהה עם תפיסת עולמה ומחזק בעיקר את "האמת" שלה. מה שנוצר הם עיתונים סקטוריאליים שהמשותף בשיח שהם מייצרים הולך וקטן. בהיעדר ייצוג ראוי לנקודות מבט מגוונות עולה חשש לכרסום ביכולת השיח במרחב הציבורי על נקודות הסכמה.

אין ספק שגם לרשתות החברתיות היה חלק בפיצול השיח על חוק הלאום, אשר נכון יהיה לבחון במחקר המשך; אך העיתונות הממוסדת התימרה להציג שיח מקצועי ואתוס של "אמת", שמן המחקר הנוכחי מתברר כלוקה במסגור חלקי בלבד. הרצון לשמר את תפיסת העולם של העיתון נובע בחלקו מהתפיסה הניאו-ליברלית של כדאיות כלכלית, שמניעה את העיתונים לפעול משיקולי רייטינג ותחרות על הלקוחות, עד כי נראה שהם מעדיפים עיתונות התואמת את עמדותיהם הקודמות על פני עיתונות המציגה עמדות

אמביוולנטיות ומציאות מורכבת. העיסוק העיתונאי בחוק הלאום שהתמקד בצבע ובשוליים הדרמטיים של "הסיפור", כמו גם בשחקנים הפוליטיים הדומיננטיים, ולקה בייצוג חסר של נשים וצעירים או מומחים למשל, משמש דוגמה לעיתונות המספקת מסגור חלקי, המתבסס על הזהות העצמית של הקוראים ובו-זמנית גם יוצר אותה, ופועל עבור קהילה מסוימת ומתוכה. העיתונות המפלגתית בעבר אף היא פעלה בצורה זו, אך באותה עת המניעים היו מוצהרים והעיתונות ראתה עצמה כחלק מאותה תפיסת עולם. בעידן הנוכחי העיתונים מנסים לזהות עצמם על פי האתוס והרטוריקה של אובייקטיביות עובדתית, אך כפי שעולה מן המחקר הנוכחי, בפועל הם מייצרים "מוצר עיתונאי" שונה ונבדל, שמספר סיפורים שונים לחלוטין.

המורכבות של העידן הנוכחי – שבו נראה כי אין "אמת" עיתונאית אחת ואין אובייקטיביות עיתונאית, ובמקביל הסיפור העיתונאי ממוסגר באמצעות "אמיתות" שונות המחזקות עמדות שכבר קיימות בקרב הקהל – מביאה לקושי ביצירת דיון ציבורי המבוסס על היכרות משמעותית עם עמדות מנוגדות. להבדיל מהאתוס של העיתונות בעבר על האמת כעיקרון העליון, השליחות והמחויבות הבסיסית של העיתונות (להב, 2008), היום נראה שהעיתונות נשחקה עקב צרכים כלכליים ושיווקיים. נוסף על כך המציאות החברתית, הפוליטית והעיתונאית נתונה בשנים האחרונות תחת מתקפה של "פייק ניוז" ו"עובדות אלטרנטיביות" (Lewandowsky, Ecker & Cook, 2017).

עם זאת, אוכדן הדרך העיתונאית הביא לתגובת נגד בחשיבה מחדש על המושג "אמת" ועל חשיבותו, כפי שבא לידי ביטוי בקמפיין "האמת" של הניו יורק טיימס. למרות המציאות הכאוטית והקשיים שהעיתונות שרויה בהם, ניכרת גם קריאה לחזרה לעקרונות הראשוניים שהבנו את מקצוע העיתונות בראשית דרכו – עקרונות אשר יש להם חשיבות בשמירה על העיתונות כמקום מפגש לדיון ציבורי עשיר של דעות ועמדות שונות.

הערות

- * המחברים מבקשים להודות לעוזרות המחקר, יהב ארו וקייטי וקסברגר, על עזרתן יקרת הערך בביצוע מחקר זה. המחקר נערך בסיוע קרן דב לאוטמן, המארגנת את כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך.
- 1 לצד הפגיעה במעמדה של השפה הערבית, החוק הדגישי את סמלי המדינה (ההמנון והדגל) שנתפסים כיהודיים. אורית קמיר (Kamir, 2020) טוענת כי חוק הלאום נבנה כדי להעלות את שיה הכבוד היהודי-לאומי על חשבון שיה כבוד האדם וזכויותיו.
 - 2 הכתבות נאספו מאתר הארץ, שכן אתר העיתון כולל את התוכן מהגיליון המודפס בתוספת תוכן בלעדי לאתר.
 - 3 הבחירה באתר *ynet*, ולא בעיתון ידיעות אחרונות, נבעה מהעובדה שאתר החדשות זוכה לקוראים רבים יותר מהעיתון המודפס.
 - 4 אשר למבחן חי בריבוע לאי תלות, אי אפשר היה לבצעו משום שמספר הכתבות היה קטן מחמישה מקרים לכל קטגוריה.
 - 5 לצורך הניתוח האיכותני נכללו עוד שני עיתונים לאותה תקופת זמן, בשפה הערבית: ערב 48 וכל אל-ערב.

- 6 החלוקה לימין, שמאל ומרכז נעשתה לפי הגדרת המפלגה שעזמה מזוהים נבחרה הציבור.
- 7 בכתבות רבות עסקו עמדות המרואיינים בסעיף מסוים בחוק הלאום, ולא בהכרח בחוק כולו.
- 8 דיון בסוגיה אפשר למצוא בפרק האיכותני של מחקר זה.
- 9 לדיון נרחב בסוגיית סמליות החוק ראו: Kamir, 2020
- 10 כלל הטקסטים מהשפה הערבית תורגמו על ידי עוזרת המחקר קייטי וקסברגר.
- 11 לדיון על רשתות חברתיות ותפקידן בקיטוב חברתי ראו: Bradshaw & Howard, 2018; Tucker et al., 2018
- 12 הייצוג החסר של השלכות חוק הלאום על הדרוזים והבדואים בולט במיוחד נוכח הסערה התקשורתית שהתחוללה בשבוע הראשון שלאחר חקיקת החוק, ביולי 2018, אשר נמצאת מחוץ לענייניו של המחקר הנוכחי.
- 13 לדיון על המשמעות החוקתית של חוק הלאום ראו: Bell, 2020

מקורות

- א־סנארה (2018). "רב חנין: חוק הלאום הוא כתם ונמשיך להיאבק כדי להסירו מתוך ספר החוקים", א־סנארה, 20.7.2018, <http://www.sonara.net/full/336638/>, [בערבית]. תרגמה קייטי וקסברגר.
- אבו־קשק, ה' (2016). "הבלוגוספירה של המגזר הערבי בישראל כאמצעי תקשורת אלטרנטיבי", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע.
- אזולאי, מ' (2017). "יועמ"ש הכנסת: לא ניתן לזרוז את אישור חוק הלאום", *ynet*, 12.7.2017, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5307210,00.html>
- אזולאי, מ' (2018). "ריבלין נגד חוק הלאום: 'הקמת יישובים לבני דת אחת – פגיעה בעם היהודי'", שם, 10.7.2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5307210,00.html>
- אזולאי, מ' וע' טויוז (2018). "סמוטריץ' למשנה ליועמ"ש בדיון על חוק הלאום: 'אתה כלום'", שם, 16.7.2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5310769,00.html>
- איילון, י' ונ' צבר־בן יהושע (2010). "תהליך ניתוח תוכן לפי תיאוריה מעוגנת בשדה", בתוך: ל' קסן ומ' קרומר־נבו (עורכות), ניתוח נתונים במחקר איכותני (עמ' 359–382). באר שבע: הוצאת אוניברסיטת בן־גוריון.
- אלון, ג' (2017). "מסתמן: חוק הלאום יובא לקריאה ראשונה בחודש הבא", *ישראל היום*, 13.11.2017, <https://www.israelhayom.co.il/article/515259>
- אלון, ג' וא' כהנא (2018). "'חזקנו בסלע את השפה, ההמנון והרגל': חוק הלאום אושר סופית", שם, 18.7.2018, <https://www.israelhayom.co.il/article/572621>
- אלון, ג' וש' צונה (2017). "דיון סוער על חוק הלאום: ח'כים הורחקו מהאולם", שם, 26.7.2017, <https://www.israelhayom.co.il/article/492989>
- אריאן, א', ג' וימן וג' וולפספלד (1999). "איזון בסיקור הבחירות", בתוך: א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1996** (עמ' 359–382). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ביגמן, ע' (2018). "כבוד הנשיא, אכן יש אפליה – לטובת לא־יהודים", *ישראל היום*, 10.7.2018, <https://www.israelhayom.co.il/article/570343>
- ברקו, ר' (2017). "אום כל חטאת", שם, <https://www.israelhayom.co.il/opinion/498053>
- ג'ובראן, ס' (1999). "העיתונות הערבית בישראל: תוצר של שינוי, זרע של שינוי", קשר, 25, עמ' 83–88.
- גבתון, ד' (2001). "תיאוריה מעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותני", בתוך: נ' צבר־בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עמ' 195–227). לוד: דביר.
- הדאן, י', ש' בנימין, מ'גיגי, ש' ליר, מ' שמואלוף, ונ' שם טוב, (2012). "מהקמפוס לנמל: סיקור שביתות ושובתים בתקשורת הישראלית", **סוציולוגיה ישראלית**, יד(1), עמ' 29–56.
- דסקל, ש' ות' שורץ אלטשולר (2015). **תחנת הרדיו א־שמש בתפר שבין רגולציה, פוליטיקה וכלכלה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- הלינגר, מ' וצ' ראשי (2011). "המיעוט החרדי והתקשורת הציבורית בישראל: בסיס לדיאלוג תרבותי המבוסס על תפקיד התקשורת בעיצובה של חברה אזרחית", *תרבות דמוקרטית*, 13, עמ' 119-139. הרט, ר' (2009). "יפו ותל-אביב במראה הכפולה של העיתונות הערבית בשנים 1881-1930", *קשר*, 39, עמ' 92-101.
- וולפספלד, ג' וג' וימן (2001). "המאבק על סדר היום התקשורתי בבחירות 1996-1999", בתוך: א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 1999* (עמ' 383-410). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. ועדה משותפת לוועדת הכנסת וועדת החוקה, חוק ומשפט לדיון בהצ"ח יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (2017). *פרוטוקול מספר 6, 13 בנובמבר 2017*, כנסת ישראל. <https://main.knesset.gov.il/Activity/committees/Pages/AllCommitteesAgenda.aspx?Tab=3&ItemID=2022170>
- טוכפלד, מ' (2018). "ביתו הוא מבצרו", *ישראל היום*, 12.7.2018, <https://www.israelhayom.co.il/article/570915>
- כהן, י' (2018). "בוכות קולות החרדים: 'חוק הלאום' אושר במליאת הכנסת", *כיכר השבת*, 19.7.2018, <https://www.kikar.co.il/284776.html>
- כיכר השבת (2018). "חוק הלאום: האיום של נתניהו שהביא להתקפלות החרדים", שם, 16.7.2018, <https://www.kikar.co.il/284327.html>
- להב, ה' (2008). "נאחזת באוויר", *ארץ אחרת*, מאי-יוני, עמ' 44-47.
- לימור, י', ב' לשם ול' מגדלוסי (2011). "החיים כקמפיין: או שבעת מדורי היח"צנות בחיים הפוליטיים", *קשר*, 42, עמ' 74-82.
- ליס, י' (2017). "דיון סוער על חוק הלאום; שקד: הערכים יהודית ודמוקרטית צריכים להיות מקבילים", *הארץ*, 26.7.2017, <https://www.haaretz.co.il/news/politi/1.4297133>
- ליס, י' (2017). "ארגוני נשים לח"כים: חוק הלאום וחוק המשפט העברי יובילו לפגיעה בזכויות נשים", שם, 30.10.2017, <https://www.haaretz.co.il/news/politi/premium-1.4552263>
- מאמר מערכת (2018). "את חוק הלאום לא צריך לתקן, אלא לגנוז", שם, 15.3.2018, <https://www.haaretz.co.il/opinions/editorial-articles/1.5908212>
- מן, ר' וא' לב-און (2017). *רוח שנתי – התקשורת בישראל 2016: סדרי יום, שימושים ומגמות*, אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, <http://newsite.aunmedia.org/wp-content/uploads/2017/05/mediareport2016.pdf>
- סבן, א' ומ' אמארה (2004). "מעמד השפה הערבית בישראל: משפט, מציאות וגבולות השימוש במשפט לשינוי מציאות", *מדינה וחברה*, 4, עמ' 885-909.
- סגל, ח' (2018). "חוק סותם פרצות", *מקור ראשון*, כותרת, 20.7.2018, עמ' 1.
- ע'דבאן, ע' (2018). "מהו חוק הלאום? איך זה משפיע על הערכים במדינה? פרופסור אסעד ר'אנם עונה על כל השאלות", *פאנט ופנורמה*, <http://www.panet.co.il/article/2255566>
- פאנט ופנורמה* (2018). "סעיד אל-ח'רומי: ישראל היא חברה במועדון של מדינות האפרטהייד הידועות לשמצה", שם, 19.7.2018, <http://www.panet.co.il/article/2258996>
- פוקס, ע' (2018). "זאב ז'בוטינסקי נגד חוק הלאום", *ynet*, 12.7.2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5308265,00.html>
- צפרוני, ג' (1994). "שיתוף פעולה עתונאי – יהודי-ערבי: העתון היהודי 'הבוקר' מתל אביב והעתון הערבי 'אל-דפאע' מיפו שיתפו פעולה בנייהם, אף בימי מתיחות בין העמים, במשך כ-13 שנה", *קשר*, 16, עמ' 119-126.
- קמה, ע' וע' פירסט (2015). *על ההדרה: ייצוגים תקשורתיים של "אחרים"*, תל אביב: רסלינג.
- רועה, י' (1994). *אחרת על תקשורת: שבע פתיחות לעיון בתקשורת*, קדימה: רכס.
- ריבלין, ר' (2017). "נספח ב': נאום נשיא המדינה ראובן ריבלין בכנס הרצליה 2015", בתוך: א' מינץ (עורך), *ישראליות משותפת: אסופת מאמרים* (עמ' 65-69). הרצליה: המרכז הבינתחומי, <https://www.idc.ac.il/he/research/ips/documents/publication/4/4tribes2017.pdf>

שומפלבי, א' וא' לוקש (2018). "ציפי לבני אחרי שהוצאה מהדיון על חוק הלאום: שכחו את מגילת העצמאות", *ynet*, 10.7.2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5307580,00.html>
שטרנהל, ז' (2017). "מכירת החיסול של הדמוקרטיה", *הארץ*, 28.9.2017, <https://www.haaretz.co.il/opinions/premium-1.4474700>
שפר, ת' וג' וימן (2004). "איזון שיטתי בסיקור מערכות בחירות: הסיקור התקשורתי של המפלגות והמועמדים בבחירות בישראל 1996–2003", בתוך: א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2003* (עמ' 175–209). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- Akkerman, T. (2011). "Friend or Foe? Right-wing Populism and the Popular Press in Britain and the Netherlands", *Journalism*, 12(8), pp. 931-945.
- Al-Haj, M. (2004). "The Status of the Palestinians in Israel: A Double Periphery in an Ethno-national State", in A. Dowty (ed.), *Critical Issues in Israeli Society* (pp. 109-126). London: Praeger.
- Barzilai, G. (2015). "Analysis of Israelis [Jews and Arab-Palestinians]: Exploring Law in Society and Society in Law", *International Journal of Law in Context*, 11(3), pp. 361-378.
- Batal, M. (2018). "*Shifting Priorities? Civic Identity in the Jewish state and the Changing Landscape of Israeli Constitutionalism*" (CMC Senior Theses 1826). https://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/1826
- Batsell, J. (2015). *Engaged Journalism: Connecting with Digitally Empowered News Audiences*, New York: Columbia University Press.
- Belair-Gagnon, V., J. L. Nelson & S. C. Lewis (2019). "Audience Engagement, Reciprocity, and the Pursuit of Community Connectedness in Public Media Journalism", *Journalism Practice*, 13(5), pp. 558-575.
- Bell, A. (2020). "The Counter-revolutionary Nation-State Law", *Israel Studies*, 25(3), pp. 240-255.
- Bradshaw, S. & P. N. Howard (2018). *Challenging Truth and Trust: A Global Inventory of Organized Social Media Manipulation*, retrieved from Project on Computational Propaganda website: <https://blogs.oii.ox.ac.uk/comprop/research/cybertroops2018/>
- Caspi, D. (1996). "American-style Electioneering in Israel: Americanization versus Modernization", in: D.L. Swanson & P. Mancini (eds.), *Politics, Media and Modern Democracy* (pp. 173-192). London: Praeger.
- Gerbner, G. & L. Gross (1976). "Living with Television: The Violence Profile", *Journal of Communication*, 26, pp. 172-199.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Kamir, O. (2020). "Basic Law: Israel as Nation-state: National Honor Defies Human Dignity and Universal Human Rights", *Israel Studies*, 25(3), pp. 213-227.
- Kimmerling, B. (1999). "Religion, Nationalism, and Democracy in Israel", *Constellations*, 6(3), pp. 339-363.
- Lewandowsky, S., U.K.H. Ecker & J. Cook (2017). "Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the 'Post-Truth' Era", *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6, pp. 353-369.
- Reich, Z. (2009). *Sourcing the News: Key Issues in Journalism – An Innovative Study of the Israeli Press*, Cresskill, NJ: Hampton.
- Rigoni, I. (2005). "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(3), pp. 563-580.
- Sparks, C. (1988). "The Popular Press and Political Democracy", *Media, Culture & Society*,

10, pp. 209–223.

- Tucker, J.A., A. Guess, P. Barberá, C. Vaccari, A. Siegel, S. Sanovich & B. Nyhan (2018). “Social Media, Political Polarization, and Political Disinformation: A Review of the Scientific Literature”, *SSRN Electronic Journal*, www.researchgate.net/deref/http%3A%2F%2Fdx.doi.org%2F10.2139%2Fssrn.3144139
- Waltz, M. (2005). *Alternative and Activist Media*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- World Association for Christian Communication (2015). *Global Media Monitoring Project 2015: Israel*. http://cdn.agilitycms.com/who-makes-the-news/Imported/reports_2015/national/Israel.pdf
- Yakobson, A. (2020). “Jewish Nation-state, Not this Law”, *Israel Studies*, 25(3), pp. 167-184.